

Семенов С.В.Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ДЕПОРТАЦІЙ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ПОВТОРЕННЯ В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ

У статті здійснено спробу проаналізувати таке протиправне діяння як насильницьке переселення населення або депортація в контексті здійснення зазначеного явища владами Радянського Союзу та Росії. Проаналізовано проведення депортації у період існування Радянського Союзу. Розкрито сутність передумов організації й здійснення насильницької депортації Радянським Союзом. Виокремлено категорії населення, які підлягали насильницькому переселенню з боку Радянського Союзу. Надано характеристику насильницькому переселенню населення у контексті збройної агресії Росії проти України. Охарактеризовано основні методи здійснення депортації українського населення владами Радянського Союзу та Росії. Наголошено на критеріях здійснення насильницького переселення населення на теренах України з боку радянської влади. Виокремлено основні характеристики політики депортації Радянського Союзу та Росії. Наголошено на критеріях здійснення насильницького переселення населення на теренах України з Росії. Приділено увагу незаконній депортації дітей з боку Російської Федерації у період збройного конфлікту Росії і України. Наголошено на суттєвих наслідках незаконної депортації населення для майбутніх поколінь народів, що її зазнали. Акцентовано увагу на співвідношенні насильницького переселення категорії «соціально-небезпечного» українського населення радянською владою та незаконної депортації російською окупаційною владою. Приділено увагу щодо скоєння окупаційною владою Росії воєнних злочинів. Акцентовано увагу на реакції міжнародної спільноти щодо здійснення протиправної діяльності на теренах України у період збройної агресії з боку Росії. Зроблено висновки щодо негативних наслідків здійснення незаконної депортації та насильницького переселення з боку Росії та Радянського Союзу.

Ключові слова: депортація, насильницьке переселення, Росія, Радянський Союз, Україна, українці, воєнні злочини, негативні наслідки, повстанці, рух опору.

Постановка проблеми. Знання історії є важливим засобом щодо захисту індивідуальності у період збройної агресії з боку Російської Федерації, а особливо інформаційним випадом в бік України. Розуміння історичних подій є необхідною умовою для ефективного протистояння сучасній агресії Російської Федерації. Депортацію слід розглядати не лише як історичну трагедію, але й як елемент воєнної стратегії кремлівської вбивчої машини, спрямованої на системне знищення української національної ідентичності. Порівняння радянських та сучасних депортацій в Україні є ключем до розуміння нинішньої війни, методів російської агресії та стратегії виживання української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти здійснення депортацій на теренах України досліджувалися вітчизняними ученими, серед яких праці Ю. Артимішин, А. Когута, С. Вилкова, Й. Надольського,

Т. Вронської, Л. Пінчук та ін. Однак, незважаючи на значні наукові досягнення окреслених авторів за тематикою, пов'язаною із здійсненням депортації в Україні, виникає ряд питань щодо виокремлення основних характеристик, спільних та відмінних рис депортації радянської доби із практиками примусових переміщень після окупації частин України у період російської збройної агресії проти України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питання проведення депортації Росією на теренах України та проведення історичної паралелі депортацій в Україні та їх повторення в сучасних реаліях.

Виклад основного матеріалу. Використання примусових переселень населення для вирішення внутрішньополітичних та зовнішньополітичних проблем відоме в історії з найдавніших часів. Необхідно зазначити, що політики радянської доби вважали, що проведення депортації є дієвим

способом і ефективним методом для розв'язання складних державних проблем.

Дослідження кожної проблеми має свої витoki й причини – не лише пізнавальні, але й познаукові, що лежать у сфері ідеології та політики. Саме ці чинники в радянський період перешкоджали дослідженню депортацій українців і вони ж сприяли формуванню так званої “білої плями” – коли відоме досить багатьом явище минулого не аналізувалось в історичній літературі, замовчувалось в публіцистиці, а якщо й згадувалось – то викривлено й лише з пропагандистською метою. На пострадянському просторі проблема депортації вперше була поставлена як звинувачення радянській системі у вчиненні насильства і здійсненні політики денаціоналізації та терору в книзі І. Біласа [1].

Масові депортації українського населення стали важливим заходом радянського керівництва на шляху утвердження в Україні тоталітарного режиму. Низка законів, постанов партійних та державних органів влади чітко регламентувала методи реалізації депортаційної політики, категорії осіб, які підлягали депортації, створення каральних органів, які наділялися надзвичайними повноваженнями. Й. Надольський наголошує, що в Україні відпрацьовувалися методи масових депортаційних акцій тих груп населення (за соціальною чи національною ознаками), до яких тоталітарний режим мав особливу упередженість [2, с. 73].

Загалом, репресивно-каральна система Радянського союзу здійснювала примусове виселення політичних й «життєво небезпечних» для держави осіб та народів.

Т. Вронська наголошує на тому, що покарання депортацією не ставало наслідком конкретних дій. Уже сама належність людини до певної ланки політичного ланцюжка, наміченого до репресій, або навіть до родини того, кого визнавали справжнім або навіть потенційним опонентом радянської влади, ставала приводом для депортації [3, с. 3–4].

У 1941 році розпочалась депортаційна кампанія як захід боротьби з «контрреволюційними організаціями» на території західної України й продовжена у 1944 році вже як важливий елемент протиповстанської боротьби, спрямований на поборення українського національно-визвольного руху [4, с. 65].

Політика примусового переселення на Україні впроваджена через існуючий опір націоналістичних сил. Радянська влада вбачала два головні

завдання: припинення «бандитизму» та повне завершення процесу радянзації і наголосила на необхідності нового підходу до боротьби з українським визвольним рухом [5, с. 299–300].

Примусовій депортації підлягали наступні категорії людей, а саме: особи, яких засуджено; родини загинувших; активні учасники підпільного руху, а також ті, хто перебувають в нелегальному становищі [6, с. 181].

У висланні переселенців використовували як дешеву робочу силу в лісовій, гірничовидобувній та інших видах промисловості. Найбільше скрутно було тим хто не міг працювати. Під виселення часто потрапляли батьки повстанців які були у поважному віці тому, не могли бути корисні радянській владі на виробництві чи лісовій промисловості. Однак радянське керівництво все ж вбачало в них загрозу для свого режиму. Про поспіх з яким доводилось збиратись виселенням також говорить відсутність елементарних теплих речей та взуття. Зрештою, хто повертався з місць заслання не ставали активними «радянськими людьми», а навпаки, йшли в підпілля і всіляко підривали міцність радянської влади в районі [7, с. 30].

Варто наголосити на тому, що проведення масового виселення зумовило розгортання резервного потенціалу українських повстанців. Загалом, можемо виділити основні характеристики здійснення радянської депортаційної політики, а саме:

- використання примусових переселень населення для вирішення внутрішньополітичних та зовнішньополітичних питань держави;
- масові депортаційні акції запроваджувались за соціальною чи національною ознаками;
- депортація вбачалась як індивідуальне покарання за приналежність до «забороненої» групи населення;
- наголос на націоналістичних поглядах депортованих та важливості їх ізоляції;
- примусове використання депортованого населення на важких роботах з користю для радянської влади;
- зворотній результат насильницького переселення, що полягає у розгортанні повстанського українського руху опору.

Як показала практика примусового виселення українців з боку Росії, політика останніх суттєво в цьому напрямі не змінилась в порівнянні з Радянським Союзом. З початком повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України значно посилюються масштаби примусового переміщення українських громадян як на тимча-

сово окуповані території України, так і на територію самої Російської Федерації.

Російська сторона часто називає процес переселення «евакуацією цивільного населення», проте ці умисні дії російської сторони можуть бути кваліфіковані як примусове переміщення та депортація громадян України, які є воєнним злочином [8].

Однак, на окупованих територіях панувала атмосфера страху та залякування за будь-які прояви проукраїнської позиції, або ж навіть необґрунтовані підозри з боку окупаційної влади чи російських військових. У квітні 2022 року в Херсоні стали вшухати протести проти окупаційної влади через численні зникнення активістів, допити, обшуки та затримання. Затримання, тортури та допити, за свідченнями місцевих мешканців, тривали впродовж всієї окупації та мали систематичний характер, зокрема, лише в Іванівській громаді було зафіксовано викрадення та вивезення в невідомому напрямку більше 30 місцевих жителів, а в Херсоні за час окупації зникло безвісти близько 400 осіб. Вже 15 грудня 2022 року, після отримання доступу до території, офіс Уповноваженого Верховної Ради з прав людини повідомив, що на деокупованих територіях Херсонщини виявлено 10 катівень, в самому Херсоні – 4, причому в одній із них була виявлена спеціальна камера, де в жорстоких умовах утримували дітей та застосовували до них тортури. На 2 березня 2023 року було виявлено вже 20 місць несвободи, в яких катували місцевих жителів, а участь в управлінні їх системою брав Володимир Сальдо, голова місцевої окупаційної адміністрації. Один із засобів психологічного тиску, який Росія свідомо та широко використовує і вплив якого на психологічний стан людей та їхнє рішення виїхати також не можна недооцінювати, – це інформаційна ізоляція та заповнення інформаційного простору єдиним джерелом: російськими новинами [8].

Загалом, методи та засоби здійснення депортації характеризуються примусовістю та порушенням основоположних прав людини. Громадяни України часто депортують під тиском, використовуючи загрози фізичного насильства чи інших репресивних заходів. Застосовуються так звані «фільтраційні табори», де люди проходять примусові перевірки та допити. У багатьох випадках депортовані позбавлені можливості вільно пересуватися, їхні документи вилучаються, що унеможлиблює повернення на територію України. Також відзначаються випадки роз'єднання сімей, примусового усиновлення дітей та інших дій, що

суперечать міжнародним нормам гуманітарного права. Застосування таких методів свідчить про цілеспрямовану політику, спрямовану на зміну демографічної ситуації та підірив суверенітету України. Ці дії порушують положення, закріплені IV Женевською конвенцією (ст. 49) в частині заборони, незалежно від мотивів, здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні [9].

Примусова депортація населення України під час збройної агресії з боку Росії є вкотре свідченням протиправної діяльності загарбницьких сил країни-ворога. Міжнародна спільнота також визначає протизаконність таких діянь, публічно наголошуючи на цьому. Свідченням цього є рішення Міжнародного кримінального суду про видачу ордеру на арешт президента Росії Володимира Путіна та російської дитячої омбудсменки Марії Львової-Белової.

Окремої уваги потребує процес примусового вивезення дітей. Так, після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року вивезення та викрадення дітей на територію Росії з подальшим їх швидким усиновленням набрало значних обертів. За офіційними даними, до кінця лютого 2023 року було незаконно вивезено понад 16 тисяч дітей. Це кількість, офіційно підтверджена Україною. З них 2221 дитина – сирота. За офіційними даними української влади станом на 31 липня 2023 року, з 24 лютого 2022 року з України до Росії було депортовано 19546 дітей. Це лише офіційно зафіксовані випадки, наприклад, коли батьки, опікуни або свідки депортації дитини повідомили про це Державну службу інформації України [10].

Дії Російської федерації, спрямовані на примусове вивезення українських дітей, надання їм російського громадянства та розміщення в російських сім'ях, є грубим порушенням міжнародного права та свідчать про вчинення владою РФ злочину геноциду проти українського народу. Російські державні інстанції докладають усіх зусиль, щоб утримувати незаконно депортованих дітей на своїй території, відкрито ігноруючи міжнародні правові норми та розраховуючи на безкарність своїх злочинних дій.

Крім того, російська влада категорично заперечує, що у більшості депортованих дітей є рідні батьки, опікуни чи родичі. Замість того, щоб повернути дітей законним представникам,

вони змушують батьків самотійно приїжджати за ними, що для більшості є неможливим через небезпечні умови, високі витрати та складність логістики. Такі дії лише підтверджують злочинний характер політики РФ та вкотре засвідчує факт скоєння воєнних злочинів агресором.

Ю. Артимішин окреслює проблемні питання насильницького переселення населення, вбачаючи суттєві негативні наслідки зазначеного явища, таких як формування образу втраченого дому, малої батьківщини, проблема регіональної ідентичності та її маніпулятивність, травматизація суспільства, що пережило війну, трансмісія спогадів, побудова фантомних сюжетів та виникнення культурної травми, є актуальними сьогодні для України з огляду на повномасштабну війну та її вплив на українське суспільство [11, с. 96].

Важливо зазначити про роль держави щодо реагування на такого роду виклики. Так, Максимчук Б. визначає роль держави та її інститутів як «спільного державотворчого знаменника», адже жоден громадянин не зможе долучатися до вирішення суспільних питань, якщо буде недосконалим й нереалізованим через отримані психологічні травми. Усвідомлення довготривалих інвестицій держави в суспільний та інтелектуальний фонд нації можливий тільки за умов політичної волі, й, головне, дистанціювання від аліментарних потреб суспільства: добробуту, соціально-психологічного забезпечення тощо [12, с. 74].

Таким чином, проводячи паралелі депортаційної політики Росії і Радянського Союзу можемо констатувати про спільні методи організації даних заходів, а саме:

- насильницьке вивезення населення за межі власної батьківщини;
- обмежений інформаційний простір для кожної особи задля здійснення тиску;
- унеможливлення повернення на територію власної держави;
- здійснення депортації проводиться під приводом «евакуації цивільного населення» задля забезпечення їхньої безпеки;
- наголос на націоналістичних поглядах українців;
- примусове використання депортованого населення на роботах або залученням до збройних сил;
- зворотній результат насильницького переселення, що полягає у розгортанні супротиву з боку українського народу.

Суттєвою відмінністю є політика незаконної депортації дітей, що характеризується примусовим вивезенням дітей, наданням їм російського громадянства та розміщенням в російських сім'ях.

Висновки. Отже, аналіз історії процесу депортації радянською владою та російськими окупаційними військами засвідчує факт того, що примусове вивезення українського населення має далекосяжні руйнівні наслідки, зокрема погіршення гуманітарної ситуації та порушення соціально-економічної стабільності. Для мінімізації шкоди необхідна спільна робота держави, міжнародних організацій та громадського сектору, що зосереджена на: захист прав депортованих осіб; забезпечення ефективної реінтеграції постраждалих; відновлення стабільних умов їхнього життя-забезпечення.

Список літератури:

1. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : сусп.-політ. та іст.-прав. аналіз : у 2 кн. / Іван Білас. – Київ : Либідь : Військо України, 1994. – 432 с.
2. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): Монографія / Й. Надольський. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 260 с.
3. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: [б. в.], 2009. 486 с.
4. Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. *Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2020. С. 51–68.
5. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади: науковопопулярне видання / За ред. Я. Лялька, Р. Коритко та ін. Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. Кн. 2. 664 с.
6. Когут А. Витоки депортаційної операції «Захід». *Український альманах*. Варшава. 2019. С. 171–182.
7. Пінчук Л. Депортаційні акції радянської системи щодо мешканців Камінь-Каширщини в 1945–1950-х рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Чис. 26. 2022. С. 27–31.
8. Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст (аналітична записка). URL: <https://surl.li/lrgqrw> (дата звернення 31.03.2025).

9. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року № 995_154. Дата оновлення: 23.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 21.03.2025).

10. Доповіді Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні. Міністерство закордонних справ України. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A-78-540-En.pdf> (дата звернення 30.03.2025).

11. Артимішин Ю. Депортаційні акції 1940-х років у національній пам'яті українців: стан та перспективи дослідження. Вісник Національної академії наук України, 2023, № 2. С. 91–99.

12. Максимчук, Б. А., Лисюк, С. П., Вишнівська, Н. В., Шапаренко, І. Є., Мироненко, С. Г., Лисогор, Л. П., & Сергєєва, В. Ф. Забезпечення пріоритетності охорони здоров'я в діяльності держави. 2021. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт), 3(133), С. 73–80.

Semenov S.V. HISTORICAL PARALLELS OF DEPORTATIONS IN UKRAINE AND THEIR REPETITION IN MODERN REALITIES

The article attempts to analyze the unlawful act of forced resettlement or deportation in the context of its implementation by the authorities of the Soviet Union and Russia. The deportations carried out during the existence of the Soviet Union are examined. The essence of the preconditions for the organization and execution of forced deportations by the Soviet Union is revealed. The categories of populations subjected to forced resettlement by the Soviet Union are identified.

The forced resettlement of populations is characterized within the framework of Russia's armed aggression against Ukraine. The primary methods of deporting Ukrainian populations by the Soviet and Russian authorities are outlined. Emphasis is placed on the criteria for conducting forced resettlement in Ukraine by Soviet authorities. The key features of the deportation policies of the Soviet Union and Russia are highlighted.

Attention is given to the illegal deportation of children by the Russian Federation during the armed conflict between Russia and Ukraine. The long-term consequences of illegal deportations for future generations of affected nations are underscored. A comparison is drawn between the forced resettlement of "socially dangerous" Ukrainian populations by Soviet authorities and the unlawful deportations carried out by the Russian occupation regime.

The article also addresses the commission of war crimes by the Russian occupation authorities and examines the international community's response to unlawful activities on Ukrainian territory during Russia's armed aggression. Conclusions are drawn regarding the negative consequences of illegal deportations and forced resettlement by Russia and the Soviet Union.

Key words: *deportation, forced resettlement, Russia, Soviet Union, Ukraine, Ukrainians, war crimes, negative consequences, insurgents, resistance movement.*